

**AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN ƏSKİ MİFİK
TƏSƏVVÜRLƏRİNİN, FOLKLORUNUN VƏ
BƏZİ ADƏTLƏRİNİN “BİLQAMIS”
DASTANINDAKI İZLƏRİ**

Posted on [Fevral 13, 2012](#) by [Bəxtiyar Tuncay](#)

Bəxtiyar Tuncay

Bəxtiyar Tuncay

1. Məsələnin qoyuluşu.

Folklorşünas alimlərimizin gərgin əməyi sayəsində ötən əsrdən etibarən ölkəmizin müxtəlif bölgələrindən son dərəcə zəngin folklor materialı toplansa da, bu materialın təşəkkül dövrlərinin müəyyənləşdirilməsi, xüsusən də onların Şumer mətnləri ilə tutuşdurulması istiqamətində olduqca az iş görülmüşdür. Fikrimizcə, məsələnin bu şəkildə qoyuluşu folklorşünaslığımız qarşısında yeni üfüqlər açar. Bu işə öz növbəsində yeni tədqiqat istiqamətlərini müəyyən edər.

2. İşin məqsədi.

Bu məqalədə məqsəd Azərbaycan ərazisindən toplanılan və ən azı son Eneolit-erkən Tunc dövrünə aid olduğuna heç bir şübhə olmayan materialın daşdığı 1 informativ yükü qədim Şumer mifologiyası əsasında şərh etməklə, şifahi xalq ədəbiyyatımızın köklərinin çox - çox qədimlərlə uzandığını, bu yolla mənəvi mədəniyyətimizin də maddi mədəniyyətimiz qədər qədim olduğunu sübut etməkdir. Lakin bu yeganə məqsəd deyil. Əgər deyilənə nail olunarsa, Azərbaycanın Eneolit dövrü əhalisinin pratüklər olduğu sübut edilmiş olar ki, bu da məqaləmizin ən əsas hədəfidir.

Son Eneolit-Erkən Tunc dövrlərinin fenomenal hadisəsi olan Şumer mədəniyyətini yaratmış xalqın dili ilə türk dilləri arasında bir sistem təşkil edən paralellər dilçilərin nəzərini çoxdan cəlb etmişdir (1. 58-59; 2. 6-7; 3. 5-6; 4. 195-203).

Qədim Şumer mətnləri, ilk növbədə də “Bilqamıs” dastanı şumerlərin əski mifləri və adət ənənələri barədə geniş təsəvvür yaratdığı kimi, Azərbaycan türklərinin əski mifik

təsəvvürlərinin, bəzi folklor nümunələrinin və adət ənənələrinin ən azı Son Eneolit-Erkən Tunc dövrlərinə qədər uzanan köklərini üzə çıxarmağa da yardımçı olur. Bəzi faktları nəzərdən keçirək.

Məlum olduğu kimi, qədim türk dilində “uçmaq” feli “ölmək” felinin si-nonimi kimi işlənmişdir. Orxon-Yenisey abidələrində bir sıra hallarda “ölmək” yerinə “uçmaq” yazılıb. Məsələn, Kül Təkin abidəsinin şərq tərəfində, 16-cı sətirdə deyilir: Kamım kağan uçdukta özüm səkiz yaşta kaldım, yəni xaqan atam öləndə səkkiz yaşında idim. 24-cü sətirdə isə deyilir: Ecüm kağan uca bardı. (Xaqan əmim öldü) (5. 73).

Bənzər halla eyni abidənin şərq tərəfinin 30-cu sətirində, şimal tərəfinin 1-ci sətirində, eləcə də Bilgə Xaqan abidəsinin cənub tərəfinin 10-cu (5. 103), qərb tərəfinin 2-ci (5.104), Moyunçur abidəsinin 12-ci (5. 146) sətirlərində və sairə üzləşirik. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk dilində “uçmaq” kəlməsinin bir mənası da cənnət, behişt olmuşdur. Bu kəlməyə Azərbaycan klassik ədəbiyyatında, o cümlədən Məhəmməd Füzuli və Şah İsmayıl Xətəinin şeirlərində sıx - sıx rast gəlinməkdədir.

İstər Orxon-Yenisey mətnlərində, istərsə də klassik Azərbaycan ədəbiyyatında rast gəldiyimiz, cənnət mənasında işlənən “uçmaq” termini təkətan-rıçılıqdan əvvəlki mifik təsəvvürlərlə bağlıdır və bu kəlmə qədim mifoloji sistemdə ruhun quş kimi, o biri dünyadakı insanların isə quş qanadlı təsəvvür edilməsindən qaynaqlanmışdır.

Bu təsəvvürlərin izinə təqibən 5000 il öncə, yəni Tunc dövründə qələmə alınmış “Bilqamis” dastanında rast gəlirik. Dastanda öləcəyini yuxusunda görən Enkidunun bunu Bilqamisa danışdığı səhnə deyilənlərə ən gözəl misaldır:

“Gec öz yata ına t nha uzanan zaman,

Enkidunun için bir a rı doldu yaman.

O, d rdini açaraq öz dostuna söyl di,

“Gec yuxu görmü m, ziz dost, e it, – dedi , -

Göyl r haray salırdı, nida qalxırdı yerd n,

Onların arasında dayanmı dım t kc m n.

Bir d bir adam vard , tutqun idi üz-gözü,

M n fırtına qu una b nz tdim onu, düzü.

ti cayna ı vardı, qartal kimi qanadı,

Saçımdan yapı araq göz açma a qoymadı.

Onu vurdum, tullanıb tez sıçradı k nara,

Sonra o m ni vurdu, o d m sa aldı yara.

Sonra v h i öküz kimi yerihib m ni yıxdı.

A ır m ng n kimi ba ımı b rk sıxdı.

Dedim “M ni xilas et!” S n xilas ed mm din,

Onunla vuru ma a, qorxdun, ged bilm din.

O m n toxunaraq, m ni qu a çevirdi,

Qanad taxtı çiydim , ad ti qu qanadı.

Üzüm baxdı, baxdı, sonra m ni apardı,

rkallanın evin -zülm t evin vardı.” (6.60-61).

Başqa bir faktı nəzərdən keçirək. Folklorşünas alim B. Abdullayevin yazdığına görə, qədim zamanlarda ölənün yaxın adamları saçlarını yolub onun üstünə qoyarmışlar. Saçın insanın həyatını,ömrünü təmin edən, hət ta öləndən sonra onu dirildən vasitələrdən olması barədə miflər var. (7.112).

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev vaxtilə yazmışdır:

“Q dim Az rbaycanda öl n q hr manlar üçün a lamaq bir ad t olmu dur. H min günü camaat bir yer toplar dı. Bu toplar maya “yuq” deyirdil r. Toplananlar üçün qonaqlıq düz l rdi, xüsusi d v t olunmu yu çular is ikisimli qopuz çalıb, oynayardılar. Yu çu v v lc q hr manın igidliyind n danı t b, onu t rifl yirdi. Sonra is q mli havaya keçib anlı q hr man üçün a ı dey rdi. Topla anlar da hönkür-hönkür a layardı... Ölünü a lamaq,c naz si üstünd saç yolmaq ad t halını almı dı.”(8.392).

Maraqlıdır ki, qəhrəmanın cənazəsi üstündə ağlayaraq saç yolmaq adətinin də ən azı 5 min il yaşı olduğunu söyləmək üçün əldə təkzibedilməz fakt mövcud-dur. Əlbəttə ki, söhbət “Bilqamis dastanı”nda söylənilənlərdən gedir:

“ O k sl r a layar ki, q dim adamlar kimi

s ninl öyün rdi,

O k sl r a layar ki, s n öz süfr sind

bir vaxt çör k ver rdi.

Aya ina tir-ya ç k n k niz a layar,

S n rab içir n qulun göz ya ı axar,

Canına zeytun sürt n yava qadın a layar,

S nin m sl h tinl özün arvad tapıb,

Nigah ota ina ilk q d m basan a layar,

Qarda ların a layar, bacı kimi hay salar,

Yaslara batar tamam, nal ç kib saç yolar!” (6.64).

Nəsir Rzayevin yazdığına görə, Tunc və Dəmir dövrü üçün xarakterik olan abidələrdən söz açarkən, dolmenlərdən də söhbət etmək lazımdır. Dolmenlər daşların şaquli vəziyyədə yerə basdırılması nəticəsində yaranmış, hər tərəfi bağlı düzbucaq qəbirlərdir. Onların üstü sal daşla örtülür. Dolmenlərin qurulmasında 10 ton ağırlığı olan nəhəng daşlardan istifadə edilmişdir. Bu qəbirlər tək, ikimərtəbəli və koridorla birləşən qəbirlər sırası şəklində olur. Belə abidələrə Avropa, İran, Hindistan, Yaponiya, Koreya, Krım, Qara dəniz sahilləri və Azərbaycanda rast gəlmək olur. Fransız alim Jak de Morqan Lənkəran rayonunun Kөрükdi kәndi yaxınlığında ikimərtəbəli dolmenlər aşkarlamış və ilk dəfə onların tarixi və dini mahiyyəti barədə məlumat vermişdir. Xocalıda da dolmenlər üzə çıxarılmışdır:

“Dolmenlərin yaradılması üçün əsas olmuş axir tən dünyası ideyası və ruhun ölməzliyinin inamının yeni olaraq zamanımızda qədrə gətirilib çıxmasıdır. Buna misal olaraq amaxıdakı “D

Bu piriñ adı t sadüfi olaraq “D d Gün ” adlandırılmamı dır.Gün Azərbaycanın n q dim kultlarından dır. Bu kult Tunc dövründ çox böyük t r qqi tapmı dı.” (9.13).

Eneolit və Tunc dövrlərndə metala keçidlə əlaqədar insanların dünyagörüşündə baş verən köklü dəyi

Üzərində baş heykəlləri olan daşlar ilk baş daşlarıdır və dilimizdəki “başdaşı” ifadəsi həmin daşlarla bağlıdır. Bu tip daşların Eneolit dövründən başlayaraq ölümlərin qəbri üzərində ucaldığını “Bilqamıs dastanı” da təsdiq etməkdədir:

“Ür yini dinl di, ür yi vurmur daha,

O, dostunun üzünü örtüdü g lin t k.

Özü fırlanıb qartal kimi g t edirdi

El bil ki, balası t l y dü n irdi,

Q z bl var-g l edib, ora-bura gedirdi.

K

Nəsir Rzayev bildirir::

*“Məhirlərin Azərbaycanda demir dövründə yaradılmış insan heykəlləri ilə müqayisədə
yaxınlığı vardır.*

*Belə heykəllərdə döyü çülərin qəbri üstünə qoyulmuşdur. Məhirlərdə olduğu kimi, bu
heykəllərdə ölmüş döyü çünün özünü təmsil edirdi. Göründüyü kimi, məhirlərlə qədim türk
heykəllərinin ideoloji əsası eynidir. Hər ikisi animistik təsvirlərdir - ölümdən sonrakı bədihiyat
fəlsəfəsinə əsaslanır.” (9.12).*

Bu gün Azərbaycanda, eləcə də digər türk ölkələrində bir kəsi yola salarkən arxasınca su
atmaq adəti yaşamaqdadır. Belə hesab olunur ki, yolçunun arxasınca su atmaq yolun uğurlu
olmasına kömək edir. Şumer ədəbiyyatının şah əsəri olan “Bilqamıs” dastanında eyni adət və
inancın izlərinə rast gəlinmişdir. Bu isə o deməkdir ki, yola çıxan adamın ardınca su atmaq
adətinin ən azı 5 min il yaşı var:

“Sabunlu kökləri ilə bədənini yudu o.

Öz qamətini layiq gözlə paltar geydi o.

Sin sin yaranı boyunbağı da asdı

Belini qur aq vurub, başına tac qoydu o.

gidlərin ardınca bir cam təmiz su atdı.

Pillilləri çıxıb o evin damına qalxdı.” (6. 32).

Rəşid Göyüşov deyir:

Qablara yaymaq g r k,

Qodu gün çıxarmasa,

Gözl rin oymaq g r k.

Ya verin ya lama a,

Bal verin ballama a,

Qodu gülm k ist yir,

Qoymayın a lama a” (12.47).

5 min il öncə Günəş tanrısı Utuya bal və yağ qurbanlığı verən Bilqamıs bu mərasim zamanı gildən heykəl düzəltdiyi kimi, Azərbaycan türkləri də 20ci əsrin

ortalarındak “Bal verin ballamağa,yağ verin yağlamağa”- deyərək “Qodu-Qodu” mərasimi keçirərkən, müqəvva düzəldərmişlər.

Tanınmış rəssam və tədqiqatçı Elçin Aslan yazır:

*“Azərbaycanda vaxtsız və uzun müddət ya an leysan ya tına son qoy-maq, gün i
ça ırmaq məqsədi ilə icra olunan kütləvi xalq tamaşası “Qodu-Qodu” gün tanrısına həsr
olunurdu.Vaxtil ya lılar tərfindən göstərilən bu satiri tamaşa, get-gedilkin önmini
itirmiş və 20-ci yüzilin əvvəlində subay gənclər və uşaqlar tərfindən oynalınan hərəkətli,
sözlü-nəməli bir oyuna çevrilmişdir. Oyun iştirakçıları müqəvva Qodunu qapı-qapı
gəzdirib,onun nəmətinə rişlər deyir, məzəli səhnələrdə kuklanı çomaqla vurub “öldürür”,
sonra yenidən “dirildirdilər.” (13.55)*

Bütün bu faktlar qədim Azərbaycan və Şumer əhalisinin ortaq inanc sisteminə sahib olduqlarının təkzibedilməz sübutlarıdır.

3. İşin elmi nəticəsi.

“Bilqamis” dastanının Azərbaycan və ümumtürk folklor materialı ilə tutuşdurulması bizə ölkəmizin ərazisinin əzəldən ən qədim Türk Yurdu olduğunu, pratürklərin bu ərazidə zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri yaratdığını, yas və ovsun folklorunun mədəniyyət və ədəbiyyatımızın ən qədim layını təşkil etdiyini, eyni zamanda o dövrün şfahi ədəbiyyat nümunələrinin, eləcə də onun terminoloji lüğət fondunun dövrümüzədək dəyişmədən və ya cüzi dəyişiklərlə gəlib çıxdığını söyləməyə əsas verir. Bu, gəldiyimiz əsas nəticədir.

4. İşin elmi yeniliyi.

İşin elmi yeniliyi tədqiqatın metodundadır. Fikrimizcə, məsələyə məhz bu kontekstdən yanaşma gələcəkdə filologiya elmində tamamilə yeni bir istiqamətin doğmasına gətirib çıxara bilər.

5. İşin tətbiqi əhəmiyyəti.

Əgər sonrakı tədqiqatlar eyni nəticəni verərsə, gələcəkdə bölgələrə folklorşünas, etnoqraf, dilçi və arxeoloqların birgə ekspedisiyalarının təşkili zərurəti yarana bilər. Gəlinən nəticələr bu ekspedisiyalar üçün “yol xəritəsi” rolunda çıxış edər.

Ədəbiyyat

1. Ahmet Cevat. Alfabenin menşeyi en eski türk yazısıdır. İstanbul, 1933.
2. Гуго Винклер. Западная Азия в древние времена. История человечества. Т. 3. СПб, 1903.

3. A. Məmmədov. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Azərbaycan filologiyası məsələləri. 1. B., 1989.
4. O. Süleymanov. Aziya. B., “Azərnəşr”, 1993.
5. Ə. Rəcəbov, Y. Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. B., “Yazıçı”, 1993.
6. Bilqamıs dastan. B., “Gənclik”, 1985
7. V.V. Vəliyev. Azərbaycan folkloru. B., “Maarif”, 1985.
8. Ə. Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri, II c. B., 1957.
9. Azərbaycan incəsənəti. B., “Maarif”, 1977
10. Еще раз о культуре быка в Азербайджане. Археология, этнология, фольклористика. Кавказа. Материалы конференции. B., 2005.
11. R. Göyüşov. Azərbaycan arxeologiyası. B., “İşıq”, 1986.
12. Nəğmələr, inanclar, alqışlar. B., “Yazıçı”, 1986.
13. Elçin Aslanov. El-oba oyunu, xalq tamaşası. B., “İşıq”, 1984.

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycanın erkən Eneolit – son Tunc dövrü əhalisinin müxtəlif folklor abidələrində qorunaraq dövrümüzədək ulaşmış mifik təsəvvürlərinin, folklor nümunələrinin və bəzi adətlərinin “Bilqamıs” dastanında izlərindən barədə danışılır.

Açar sözlər: Son Eneolit – erkən Tunc dövrü, mifik təfəkkür, folklor, adət-ənənə

